

Менеджмент

УДК 338.48

Світлична Вікторія Юріївна

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму і готельного господарства
Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова*

Светличная Виктория Юрьевна

*кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры туризма и гостиничного хозяйства
Харьковский национальный университет
городского хозяйства имени А.Н. Бекетова*

Svitlychna Viktoriya

*PhD, Associate Professor of Department of Tourism and Hospitality
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv
ORCID: 0000-0002-5135-0006*

Кравцова Софія Віталіївна

*старший викладач кафедри туризму і готельного господарства
Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова*

Кравцова Софья Витальевна

*старший преподаватель кафедры туризма и гостиничного хозяйства
Харьковский национальный университет
городского хозяйства имени А.Н. Бекетова*

Kravtsova Sofiya

*Senior Lecturer of Department of Tourism and Hospitality
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*

**ПОДОЛАННЯ СТАГНАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІДПРИЄМСТВАМИ
ТУРИНДУСТРІЇ ШЛЯХОМ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ НАПРЯМІВ ЇХ
ДІЯЛЬНОСТІ**

**ПРЕОДОЛЕНИЕ СТАГНАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ
ПРЕДПРИЯТИЯМИ ТУРИНДУСТРИИ ПУТЕМ
ДИВЕРСИФИКАЦИИ НАПРАВЛЕНИЙ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**OVERCOMING STAGNATION PROCESSES BY TOUR ENTERPRISES
BY DIVERSIFICATION OF THEIR DIRECTIONS OF ACTIVITY**

Анотація. Досліджуються питання сучасних аспектів функціонування туристичної сфери світу та України. Розкриваються фактори негативного впливу Covid-пандемії на туристичну індустрію.

Метою роботи виступає дослідження заходів забезпечення протиепідеміологічної стійкості та повноцінного функціонування туристичної сфери в умовах впливу швидко змінюваної та непередбачуваної глобальної ситуації.

Автори статті констатують, що Covid-пандемія вдарила по туристичній індустрії. За оцінками фахівців сучасну кризу туризму по праву можна вважати надважкою за всю історію.

Автори підкреслюють, що вітчизняний туристичний бізнес вкрай потребує державної підтримки. Прогнозована глобальна економічна рецесія, загальне падіння рівня добробуту наших співвітчизників, а отже мінімізація ними витрат на відпочинок, – у сукупності може ще більш руйнівним чином відобразитися на туристичній сфері.

Досліджено заходи UNWTO щодо пом'якшення Covid-пандемії на сферу туризму.

Розкрито зміст заходів Всеукраїнської федерації роботодавців в сфері туризму України щодо недопущення повної стагнації туристичної сфери.

Акцент зроблено на формуванні нового інформаційного суспільства, діджиталізації туризму.

У статті підкреслюється, що туристична індустрія вимушена пристосовуватися до істотних змін вимог споживачів, а також адаптуватися до швидко змінюваних епідеміологічних обставин. Щоб не допустити повного колапсу, туристичний бізнес повинен гнучко трансформуватися, забезпечуючи своє функціонування і подолання кризових явищ.

У статті запропоновано основні трансформаційні зміни туристичної індустрії, необхідні для забезпечення функціонування і подолання кризових явищ.

Автори підкреслюють, що сьогодні не викликає сумнівів необхідність активізації процесів і заходів щодо подолання згубного впливу пандемії на туристичну сферу вітчизняної економіки. Базуючись на головному пріоритеті – безпечному функціонуванні, туристична індустрія повинна активно відкривати нові можливості своєї діяльності задля досягнення стабілізації своєї діяльності та підготовки до успішного функціонування у після карантинний період.

Ключові слова: туристична індустрія, Covid-пандемія, діджиталізація, VR-туризм, внутрішній туризм.

Анотація. *Исследуются вопросы современных аспектов функционирования туристической сферы мира и Украины. Раскрываются факторы негативного влияния Covid-пандемии в туристическую индустрию.*

Целью работы выступает исследование мер обеспечения противоэпидемиологической устойчивости и полноценного функционирования туристической сферы в условиях воздействия быстро меняющейся и непредсказуемой глобальной ситуации.

Авторы статьи констатируют, что Covid-пандемия ударила по туристической индустрии. По оценкам специалистов современный кризис туризма по праву можно считать самым тяжелым за всю историю.

Авторы подчеркивают, что отечественный туристический бизнес крайне нуждается в государственной поддержке. Прогнозируемая глобальная экономическая рецессия, общее падение уровня благосостояния наших соотечественников, а следовательно, минимизация ними расходов на отдых – в совокупности может еще более разрушительным образом отразиться на туристической сфере.

Исследованы мероприятия UNWTO по смягчению Covid-пандемии на сферу туризма.

Раскрыто содержание мероприятий Всеукраинской федерации работодателей в сфере туризма относительно недопущения полной стагнации туристической сферы.

Акцент сделан на формировании нового информационного общества, диджитализации туризма.

В статье подчеркивается, что туристическая индустрия вынуждена приспосабливаться к существенным изменениям требований потребителей, а также адаптироваться к быстро изменяющимся эпидемиологическим обстоятельствам. Чтобы не допустить полного коллапса, туристический бизнес должен гибко трансформироваться, обеспечивая свое функционирование и преодолевая кризисные явления.

В статье предложены основные трансформационные изменения туристической индустрии, необходимые для обеспечения функционирования и преодоления кризисных явлений.

Авторы подчеркивают, что сегодня не вызывает сомнений необходимость активизации процессов и мероприятий по преодолению пагубного влияния пандемии на туристическую сферу отечественной экономики. Основываясь на главном приоритете – безопасном

функціонуванні, туристическа індустрія повинна активно відкривати нові можливості своєї діяльності для досягнення стабілізації своєї діяльності і підготовки к успішному функціонуванню в після карантинний період.

Ключевые слова: туристическая индустрия, Covid-пандемия, диджитализация, VR-туризм, внутренний туризм.

Summary. *The issues of modern aspects of the functioning of the tourist sphere of the world and Ukraine are investigated. The factors of the negative impact of the Covid pandemic on the tourism industry are revealed.*

The aim of the work is to study measures to ensure anti-epidemiological stability and full functioning of the tourism sector under the influence of a rapidly changing and unpredictable global situation.

The authors of the article state that the Covid pandemic has hit the tourism industry. According to experts, the current crisis in tourism can rightfully be considered the most difficult in history.

The authors emphasize that the domestic tourism business is in dire need of government support. The projected global economic recession, a general decline in the welfare of our compatriots, and, consequently, their minimization of spending on recreation, in aggregate, may have an even more destructive effect on the tourism sector.

The UNWTO measures to mitigate the Covid pandemic in the tourism sector have been investigated.

The content of the activities of the All-Ukrainian Federation of Employers in the field of tourism is disclosed in relation to preventing the complete stagnation of the tourism sector.

The emphasis is on the formation of a new information society, digitalization of tourism.

The article emphasizes that the tourism industry has to adapt to significant changes in consumer requirements, as well as adapt to rapidly changing epidemiological circumstances. In order to prevent a complete collapse, the tourism business must flexibly transform, ensuring its functioning and overcoming crisis phenomena.

The article proposes the main transformational changes in the tourism industry, necessary to ensure the functioning and overcoming the crisis.

The authors emphasize that today there is no doubt about the need to intensify the processes and measures to overcome the harmful effects of the pandemic on the tourism sector of the domestic economy. Based on the main priority - safe operation, the tourism industry should actively open up new opportunities for its activities in order to achieve stabilization of its activities and prepare for successful functioning in the post-quarantine period.

Key words: *tourism industry, Covid pandemic, digitalization, VR tourism, domestic tourism.*

Постановка проблеми. Туристична індустрія за останні десятиріччя демонструвала впевнені та динамічні тенденції свого розвитку. Забезпечуючи робочими місцями туристичні підприємства, а також значну кількість суміжних підприємств, туристична індустрія впевнено стала займати позиції вагової складової світової економіки. Адже по всьому світу постійно зростали обсяги міжнародних туристичних прибуттів та туристичних надходжень, збільшувалася кількість країн-учасників міжнародного туризму. Спрямовуючи свою діяльність на якісне, комфортне виконання вимог рекреантів, сприяючи зміцненню їх здоров'я, підвищенню рівня культури, – туристична індустрія придбала статус «каталізатору соціально-економічного розвитку» [1, с.1].

Проте, оптимістичні та позитивні прогностичні показники успішного функціонування туристичної індустрії було перекреслено поширенням

пандемії Covid. Глобальне поширення пандемії коронавірусу вкрай негативно вплинуло на всі сфери суспільного життя, в тому числі і на діяльність туристичної індустрії. Негативні наслідки пандемії Covid привели до «заморожування» та повної стагнації усіх суб'єктів туристичної індустрії. Це обумовлено насамперед, невизначеністю тривалості кризи, зростаючими обсягами збитків туристичних підприємств, різким скороченням туристичних потоків, колосальними масштабами скорочення персоналу сфери туризму та гостинності. Все це у сукупності поставило підприємства туристичної індустрії на межу виживання та навіть економічного краху.

Зазначені факти актуалізують необхідність розширення підприємствами туристичної індустрії напрямів своєї діяльності, які здатні підтримати попит на конкурентоспроможні туристичні послуги у складних умовах карантинних обмежень з урахуванням відповідності всім вимогам епідеміологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань особливостей розвитку туризму викладено у роботах таких закордонних та вітчизняних авторів, як: Атаманчук З.А., Звездовська І., Кацемір Я., Костинець В., Логунцова І., Мартинович К., Оболенцева Л., Романенко М., Сущенко Р., Тараненко А., Фурдак М. [2; 3; 4; 5; 1; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Тим не менш, слід зазначити, що детального вивчення потребують питання розробки диверсифікаційних заходів функціонування туристичної індустрії в умовах обмежень карантинного характеру та повернення її до звичних умов функціонування після зняття цих обмежень.

Формулювання цілей статті. Виходячи з постановки проблеми метою статті виступає дослідження варіантів розширення підприємствами туристичної індустрії напрямів своєї діяльності задля забезпечення їх протиепідеміологічної стійкості в умовах змінюваної глобальної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пандемія негативно вплинула на економіки всіх країн світу. Це обумовлено тим, що Covid-пандемія: «...це перший в новітній історії досвід, коли суто біологічний чинник набув практично самотійного життя у соціальній площині та виявив надпотужну дієвість у впливі на політико-правову, соціально-економічну сфери, міждержавні стосунки та уклади життя спільнот» [12, с. 4]. Не менш руйнівним чином Covid-пандемія вдарила і по туристичній індустрії. Суворі карантинні обмеження, заборона на пересування, практично, зупинили туристичну сферу. Фахівці у єдині в думці – сучасна криза туристичної сфери є надважкою за всю історію. Зокрема, необхідно навести такі факти що влітку цього року відбулося:

- надзвичайно велика кількість переривання відпочиваючими поточних турів та скасування або перенесення на невизначену перспективу запланованих турів. Своєю чергою, останнє зумовило колосальні збитки для всіх учасників туристичного ринку (турагенцій, туроператорів, перевізників тощо). За оцінками WTTC (Всесвітня рада з туризму і подорожей) ще на весні 2020 р. Covid-пандемія призвела до скорочення до мільйона робочих місць в світовому туризмі. Окрім того, фахівці WTTC прогнозують, що масштаби втрат туристичної сфери світу можуть сягнути більше двох трлн. доларів;
- закриття кодонів, обмеження на пересування змусили припинити всі польоти авіакомпаній, а отже і їх величезні фінансові втрати. На межі економічного краху опинилися як дрібні лоукостери, так і відомі світові авіакомпанії;
- гостра криза світової круїзної індустрії. Заборона на пересування, зупинка туристичних потоків, негативні репутаційні втрати (численні судові позови з причин поширення інфікування коронавірусом на борту багатьох лайнерів) зумовили необхідність скасування круїзними компаніями своїх рейсів;

- практично повна зупинка діяльності закладів музеїв, закриття пляжів, ресторанів, екскурсійної діяльності [13; 7; 5; 14; 1].

На думку авторів, ситуацію з виживанням туристичної індустрії у сучасних карантинних обмеженнях погіршується повною невизначеністю, зокрема, ніхто з фахівців у сфері туризму не може точно прогнозувати – коли ж покращиться ситуація із захворюваністю та відмінять заборону на пересування. Якщо розглядати сьогоднішній день, то країни тільки посилюють карантинні обмеження, вводять жорсткі заборони, навіть комендантські години. Ці міркування тільки підтверджують, що в умовах невизначеності неможливо розробити стратегічні плани подальшого функціонування туристичної індустрії.

Сфера вітчизняного туристичного бізнесу, звісно, важко відреагувала на поширення Covid-пандемії. Вітчизняні фахівці підтверджують, що саме рекреаційна сфера та туристичні об'єкти найбільш постраждали від введення жорстких обмежень та майже повністю перестали функціонувати [15, с. 14-15].

Якщо розглядати тенденцію функціонування туризму в нашій країні до запровадження карантинних обмежень епідеміологічного характеру, то можна відзначити, що українська туристична сфера характеризувалась динамікою позитивних зрушень у розвитку туризму. Це обумовлене, насамперед, наявністю значних природних ресурсів та історико-культурних пам'яток світового рівня, що у сукупності, тільки характеризувало високий туристично-рекреаційний потенціал України. Дійсно, аж до кінця 2019 р. щорічно зростали сукупні надходження туристичного збору та податкових платежів з туристичної галузі України.

Нажаль, жорсткі епідеміологічні обмеження, введенні навесні 2020 р., як лакмусовий папірець проявили вже давно існуючі проблеми відсутності належної уваги з боку держави до такого важливого сектору

економіки, як туризм. Зокрема, необхідно відзначити, що негативний вплив Covid-пандемія на вітчизняну туристичну індустрію спричинив:

- 1) заборону проведення масових заходів (спортивні змагання, фестивалі-концерти), а отже, і відвідування їх гостями з різних країн;
- 2) зумовив, по переднім оцінкам, колосальні збитки суб'єктів туристичної індустрії та HoReCa у розмірі більше 1,5 млрд. грн., призвів до закриття понад 7000 турагенцій [11];
- 3) поставив під загрозу втрату робочих місць персоналом сфери туризму;
- 4) став причиною закриття більшості готелів та відсутності їх відвідувачів;
- 5) поставив на межу виживання великі підприємства туристичної галузі (санаторії, готельні комплекси, великі оздоровниці) з причини великого податкового навантаження, незважаючи на припинення діяльності [3];
- 6) негативним чином відобразився на побудові своїх планів нашими співвітчизниками: в наслідок «простою» внаслідок карантину і зменшення доходів населення відбулося «зміщення акцентів» з необхідності подорожувати на відкладення грошей з причин невизначеності подальшої ситуації [4];
- 7) повністю зупинив роботу сектору в'їзного туризму, який постраждав найбільше [13].

Надію на часткове відновлення свого функціонування суб'єктів вітчизняного туристичного бізнесу було отримано влітку цього року із веденням адаптивного карантину. Почали відкриватися заклади HoReCa, а закриті кордони переорієнтували вітчизняних рекреантів на відпочинок на Одещині, Західній Україні та Херсонщині.

Однак, на жаль, низька якість багатьох місць відпочинку, високі ціни, невідповідна якість сервісного обслуговування, страх імовірного

інфікування та неналежний рівень інфраструктурного забезпечення вітчизняних курортів, відсутність гнучкості у встановленні цін закладів розміщення – все, у сукупності, не призвело до істотного покращення ситуації із відновлення попередніх масштабів розвитку туризму в Україні. В рамках цього дослідження не можна не погодитися з тезою, що: «...ситуативний сплеск внутрішнього туризму в Україні не може у повній мірі замінити закордонний через (у середньому) вищі ціни та досить часто гірший сервіс, ніж в популярних туристичних країнах. Українські курорти не витримують конкуренції з іноземними за ціною та якістю. Орієнтація українців на внутрішній туризм у 2020 році – це крок відчаю» [16].

Вважаємо за необхідне підкреслити, що без державної підтримки, наповнення туристичного бізнесу інвестиційними потоками, налагодження діалогу між владою та представниками вітчизняної туристичної індустрії, на жаль, її важко буде вивести хоча б на докризовий рівень. Більш того, прогнозована глобальна економічна рецесія, загальне падіння рівня добробуту наших співвітчизників, а отже мінімізація ними витрат на відпочинок ще більш руйнівним чином відобразиться на туристичній сфері.

Не можна не зазначити, що з боку уряду України дійсно було здійснено ряд заходів, націлених на пом'якшення негативного впливу Covid-пандемія на туристичну індустрію. Так, Верховна Рада України 16.06.2020 р. підтримала у другому читанні проект Закону «Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» [17].

Варто акцентувати увагу на тому, що реалізацію антикризових заходів у перелічених сферах економіки України у період карантинних обмежень означало підписання Президентом України 13.07.2020 р. Законопроекту № 3377, а також затвердження Кабінетом міністрів України «Програми

стимулювання економіки для подолання наслідків епідемії Covid-19» [18]. Цією Програмою передбачено застосування заходів підтримки для ряду секторів, серед яких зазначені і заклади готельно-ресторанного бізнесу та сфери послуг [13]. Із ходом часу, фахівці туристичного бізнесу із жалем відзначають, що більшість заходів, особливо, пом'якшення податкового навантаження мали тривалість тільки місяць. Враховуючи викладене, можна зазначити – вітчизняний туризм не отримав відповідної підтримки з боку держави, а це означає, що його стабілізація буде істотно відставати від темпів відновлення туристичних сфер інших країн.

Необхідно зауважити, що нині задля мінімізації масштабів поширення інфікування населення уряд України (Постанова КМУ від 11.11.2020 р. №1100) запровадив так званий варіант м'якого локдауну, а саме – «карантин вихідного дня» [19]. Цим заходом передбачено ряд обмежувальних заходів. І знову від затверджених заходів будуть вимушені закритися, на жаль, саме заклади туристичної сфери, громадського харчування, заклади, що надають послуги з розміщення.

Ці міркування тільки переконують, що гостро постає питання про пошук заходів забезпечення протиепідеміологічної стійкості та повноцінного функціонування туристичної сфери.

Задля недопущення колапсу економік уряду країн світу стали розробляти та надавати масштабні пакети допомоги, а саме: надання фінансової підтримки, зниження податкового навантаження економічних суб'єктів, стимулювання їх діяльності. Безумовно, це істотна підтримка, що дозволить всім учасникам ринку вижити в умовах обмежувальних умов функціонування. Дійсно, саме ефективні заходи державної підтримки значним чином визначають успішність антикризових заходів, запроваджених у кожній країні.

У свою чергу, UNWTO (United Nations World Tourism Organization, Всесвітня туристична організація) створила «Глобальний кризовий комітет

з туризму», метою діяльності якого є розробка та узгоджена реалізація всього комплексу заходів щодо порятунку туризму у всьому світі, а також сприяння підтримці урядами країн світу антикризового функціонування туристичної сфери [20]. Окрім того, UNWTO розробила свої Рекомендації щодо пом'якшення Covid-пандемії на сферу туризму в різних країнах, які передбачають наступні заходи:

- антикризові заходи: державна фінансово-економічна підтримка всіх суб'єктів туристичної індустрії, збереження кадрового потенціалу, запровадження інноваційних напрямів діяльності;
- сприяння відновленню туристичної індустрії;
- розробка тактичних та стратегічних планів щодо підвищення готовності до нових викликів, в тому числі і нових карантинних обмежень; диверсифікаційні заходи та цифровізації сервісів та продуктів [21].

Безперечно, успішність реалізації запропонованих у Рекомендаціях UNWTO заходів буде залежати від координування дій та регулярного обміну досвіду між всіма країнами.

Спираючись на всі вищенаведені факти, можемо стверджувати, що в Україні успішність антикризових заходів щодо виживання туристичної індустрії можна досягнути, забезпечивши «...протиепідемічну стійкість економік та спільнот (у широкому розумінні цього терміну)» [12, с. 5]. А підтримка відновлення та розвитку вітчизняної туристичної сфери, на думку фахівців НІСД, є однією зі складових загального економічного зростання України.

У свою чергу, Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування в рамках консенсус-прогнозу «Україна у 2020-2021 роках: наслідки пандемії» підкреслюють важливість реалізації ряду пропозицій щодо подолання кризових явищ в Україні та закликають на

період карантину тимчасово звільнити від сплати податків суб'єктів туристичного бізнесу та заклади громадського харчування [22, с. 24].

Враховуючи викладене, постає питання, яким же чином у рамках цих антикризових заходів можна мінімізувати наслідки карантинних обмежень на діяльність підприємств туристичної сфери?

Світовий досвід свідчить: багато міжнародних готельних мереж з метою подолання негативного впливу Covid-пандемії запровадили програми лояльності, відшкодовують вартість заброньованих номерів або переносять бронювання на більш пізній термін, впроваджують жорсткі протиепідемічні заходи щодо безпеки та захисту здоров'я рекреантів. Головний акцент урядами країн світу у реалізації антикризових заходів туристичної індустрії ставиться на досягнення оптимального балансу між економічними інтересами туристичної сфери та захист споживачів туристичних послуг з точки зору їх безпеки та охорони здоров'я; задіяння всіх економічних механізмів для виживання та після карантинного відновлення туристичного бізнесу.

Фахівцями Всеукраїнської федерації роботодавців в сфері туризму України з метою недопущення повної стагнації туристичної сфери, банкрутства її економічних суб'єктів, збереження кваліфікованих кадрів розроблено ряд заходів, успішна реалізація яких дозволить вітчизняному туристичному бізнесу безпечно функціонувати в умовах карантинних обмежень та активно відновитися після їх закінчення. Основні заходи наведено у табл.1.

Перелік заходів Всеукраїнської федерації роботодавців в сфері туризму України щодо недопущення повної стагнації туристичної сфери

№ з/п	Зміст
1	Ґрунтуючись на принципі: «Безпека – першочерговий пріоритет дестинації», на державному рівні затвердити інструкцію та рекомендації щодо протиепідеміологічних санітарних заходів безпечного функціонування туристичних підприємств (а саме, для закладів розміщення, громадського харчування, транспорту та інфраструктури, громадських і торгівельних закладів)
2	Пом'якшення режиму оподаткування: введення 0%-ставки ЄСВ для ФОП, які працюють у сферу туризму та гостинності; введення тимчасових канікул зі сплати ЄСВ для компаній, які утримують співробітників та вчасно виплачують заробітну плату; зменшення ПДВ на номерний фонд; скасування туристичних зборів і звільнення від сплати податків за інвестування в країну; відміна акцизу на паливо для авіакомпаній; встановлення 7%-ставки ПДВ всім закладам, які надають медичні послуги
3	Збільшення видатків з державного бюджету на розвиток туризму: надання статусу медичного закладу засобам розміщення та забезпечення їх тестами, засобами індивідуального противірусного і бактерицидного захисту; проведення масових кваліфікаційних навчань персоналу сфери туризму з санітарних вимог та протидії епідемії
4	Підтримка НБУ тимчасової зупинки виплат за кредитними договорами, за якими суб'єкти туристичної діяльності є боржниками; реструктуризація приватними банками виплат зобов'язань, забезпечення пільгового кредитування розвитку туризму

Джерело: складено авторами на основі даних [23; 24; 25]

Необхідно підкреслити, що на думку авторів, перелічені заходи, дійсно, враховують всі кризові моменти сучасного стану туристичної сфери та сприятимуть її виживанню у непередбачуваній і швидко змінюваній ситуації поширення Covid-пандемії.

В рамках цього дослідження необхідно зазначити наступну тезу, що сучасна коронакриза прямо чи опосередковано стала поштовхом для трансформації туристичної сфери (як всього віту, так і України). Туристичні підприємства усвідомлюють, що задля виживання необхідно диверсифікувати свою діяльність. Тобто поглиблювати та розширювати ті напрями роботи, які дозволять «триматися на плаву» у таких складних економічних умовах. Завдяки таким діям, освоєнню нових завдань кожний

суб'єкт туристичного бізнесу підвищує свій потенціал стійкості щодо вимушених карантинних обмежень.

Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне звернути увагу на той факт, що надзвичайне зростання фактору пильної уваги подорожуючих до безпеки переміщення може забезпечуватися із процесами діджиталізації, створенням віртуальної економіки. Швидкі зміни сучасного світу все більше змінюють традиційний підхід до життя, а саме життя сучасної людини все більше переходить на платформу онлайн і віртуальні комунікації все більше займають місце у повсякденному світі. Це підтверджують зростаючі обсяги (в тому числі в умовах вимушеного перебування на карантині) здійснення онлайн банківських операцій, онлайн-покупок та користування онлайн-сервісами.

Здійснення переважної кількості фінансово-економічних операцій у віртуальному просторі є безпечним з точки зору мінімізації безпосередніх особистих контактів та відповідає жорстким санітарно-епідеміологічним вимогам.

З метою уникнення ризику банкрутства під час карантинних обмежень багато туристичних підприємств почали функціонувати «в режимі онлайн». Якщо розглядати діджиталізацію ще до часів коронакризи, вона виражалася насамперед у створенні та проведенні віртуальних турів найпопулярнішими світовими туристичними об'єктами [6]. І ще декілька років тому зростаючу популярність отримали сервіси для онлайн-покупки транспортних та екскурсійних квитків; популярні сервіси онлайн-бронювання номерів у готелях (наприклад, TripAdvisor, Booking.com, OktoGo, Expedia) та ін. На думку авторів, формування нового інформаційного суспільства рано чи пізно зумовило б поширення діджиталізації туризму, а непередбачувані карантинні обмеження навіть зіграли роль істотного поштовху активного розвитку цього напрямку. Іншими словами, широке освоєння туристичною індустрією онлайн-

платформ зіграло позитивну роль під час його адаптації до умов карантинних обмежень епідемічного характеру. Дійсно, Covid-пандемія активізувала онлайн-формат функціонування туристичної індустрії. І в даному випадку, як ніколи, став у нагоді саме VR-туризм (віртуальний туризм) – тобто діяльність щодо використання сучасної комп'ютерної техніки та комунікаційних мереж, яка створює максимально реалістичну інформацію про реально існуючу дестинацію без безпосередньої подорожі до неї.

VR-туризм у сучасних умовах виступає важелем підтримки попиту на туристичні послуги під час карантину і «порятунку майбутнього попиту після зняття обмежень», іншими словами, він «допомагає формуванню відкладеного попиту і спрацює тоді, коли будуть зняті всі обмеження з туристських поїздок» [26; 7].

Зокрема, необхідно зазначити, що безперечними перевагами VR-туризму є: зниження ризиків імовірності зараження у подорожах; можливість ознайомлення з культурними та природними пам'ятками, експозиціями музеїв, туристськими маршрутами в онлайн-режимі; економія часу та грошей для споживачів; можливість здійснювати віртуальні подорожі у будь-який зручний час (а не нав'язаний туроператором). Дійсно, VR-туризм «...інформує потенційного туриста та стимулює до реальної подорожі в майбутньому» [6]. На думку авторів, завдяки VR-туризму залучається увага до історичних та культурних пам'яток, які залишаються закритими для туристів з причин закриття кордонів, а також практично психологічно допомагає мільйонам людей, які вимушені перебувати в ізоляції.

Вже, починаючи із весни цього року, численні світові туристичні об'єкти на базі онлайн-платформ пропонували віртуальні тури до історичних та культурних пам'яток (музеїв, готелів, палаців, площ, парків, веж, священних і стародавніх розкопок тощо). В нашій країні завоювали

популярність такі онлайн-сервіси, як: Ukrainer (медіапроект про Україну, мистецтво та побут її жителів), Blog 360 (україномовний проект присвячений подорожам Україною), Findway, PanoVision, City360 [27; 28; 29].

Туристична індустрія вимушена пристосовуватися до істотних змін вимог споживачів, а також адаптуватися до швидко змінюваних епідеміологічних обставин. Щоб не допустити повного колапсу, туристичний бізнес повинен гнучко трансформуватися, забезпечуючи своє функціонування і подолання кризових явищ. Вважаємо, окрім діджиталізації, основними трансформаційними змінами туристичної індустрії повинні виступати (рис.1).

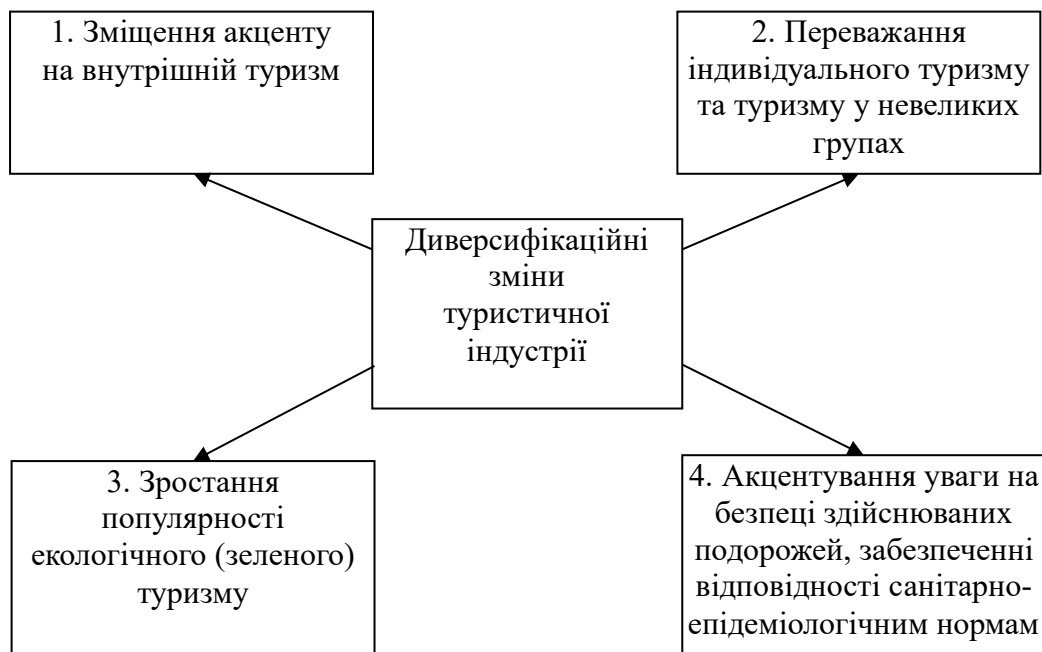

Рис. 1. Диверсифікаційні зміни туристичної індустрії, необхідні для забезпечення функціонування і подолання кризових явищ

Джерело: Додовнено автором, виходячи з: [5; 30; 3; 31; 32; 8]

Деталізуємо перелічені напрями змін:

1. У ситуації вимушеного простою через закриття кордонів найбільший потенціал належить розвитку внутрішнього туризму. Саме на внутрішніх туристів після завершення карантину розраховують уряди

Європи та Азії, адже не очікують через вірусобію швидкого відновлення в'їзного туризму. Безумовними перевагами внутрішнього туризму є: поповнення регіональних бюджетів, розвиток підприємництва, малого та середнього бізнесу; підвищення якості життя місцевих жителів: задоволення потреб громадян у активному і повноцінному відпочинку, зміцненню здоров'я, залученню до культурних цінностей. Для успішності розвитку вітчизняного внутрішнього туризму першочерговим завданням є налагодження інфраструктурного забезпечення задля розвитку нових внутрішніх туристичних напрямків.

2. Вимога соціального дистанціювання під час карантину актуалізувала зростання популярності індивідуальному відпочинку, подорожам невеликими групами або родиною. Замість дорогих літаків, великих туристичних автобусів або поїздів перевагу будуть віддавати подорожам на автомобілі або невеликими автобусами. Відмовляючись від готельних комплексів, сучасні подорожуючі ставлять «на чільне місце» саме окреме розміщення в невеликих готелях із забезпеченою можливістю дистанціюватися від великої кількості рекреантів.

3. Екологічний (зелений) туризм базується на подорожі до незайманих антропогенним впливом природних об'єктів і націлений на підвищення екологічної культури рекреантів, створення умов для отримання вигод від сумлінного ставлення до охорони навколишнього середовища людством. Популярність екологічного (зеленого) туризму також базується на страху від скупчення великої кількості людей. Із врахуванням сприятливих умов прогнозується зростання обсягів активного відпочинку у кемпінгах, в наметах на узбережжях річок, морів та інших природних об'єктах. У складних умовах карантинних обмежень більшою популярністю будуть користуватися невеликі оселі, які знаходяться якомога далі від забруднених міст та ідеально відповідають правилам дотримання санітарних умов.

4. Вимоги карантинних обмежень зумовили базування заходів безпеки туристичної індустрії на трьох акцентах: дистанція, носіння масок, дезінфекція. Наявність всесвітнього знаку безпеки і гігієни «Safe Travels» (запроваджено WTTC) у приміщенні туроператора, ресторану, готелю, аеропорту свідчить про повне виконання глобальних протоколів гігієни та охорони здоров'я щодо безпечних подорожей.

Вже становляться звичним: носіння масок, рукавичок та наявність санітайзерів для відвідувачів і продавців, розмітка на підлозі і безконтактна оплата – у продовольчих магазинах; дезінфекція номерів, відмова від шведських столів, безконтактна оплата, електронна реєстрація та доставка їжі в номер або окремий стіл в ресторані – у готелях; безконтактна реєстрація пасажирів і здача багажу, обов'язкове носіння масок і рукавичок, розмітка на підлозі для дотримання дистанції, вимір температури – в аеропортах; збільшення дистанції між столиками, посилення заходів дезінфекції, встановлення столиків у шаховому порядку, діяльність на винос або безконтактна доставка страв – у ресторанах.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що незважаючи на кризові фактори, спричинені Covid-пандемією, туристична індустрія повинна знаходити нові варіанти підтримки попиту на свої послуги задля успішного функціонування після зняття карантинних обмежень. Відкриття нових можливостей забезпечить підприємства туристичної індустрії потенціалом протиепідемічної стійкості до складних умов функціонування, відкриття нових можливостей та активного відновлення своєї діяльності після відміни ізоляції та відкриття кордонів.

На думку авторів, у подальших дослідженнях доцільно зосередити увагу на вивченні аспектів підвищення популярності екологічного туризму та переваг діджиталізації туристичної індустрії.

Література

1. Логунцова И.В. Индустрия туризма в условиях пандемии коронавируса: вызовы и перспективы // Государственное управление: Электронный вестник. 2020. Выпуск № 80. С. 49-65.
2. Атаманчук З.А. Розвиток міжнародного туризму в умовах пандемії covid-19: тенденції та очікування // БізнесІнофрм. 2020. №5. С. 94-99.
3. Звездовська І. Туристичний сезон – 2020: аналіз, прогноз і трохи оптимізму. URL: <https://thepage.ua/ua/exclusive/turistichnij-sezon-2020-analiz-prognoz-i-trohi-optimizmu> (дата звернення: 28.11.2020).
4. Кацемір Я.В. Соціально-економічні чинники розвитку внутрішнього туризму в Україні // Причорноморські економічні студії. 2020. Випуск 52-2. С.7-11.
5. Костинець В.В., Костинець Ю.В. Віртуальні подорожі як інструмент просування причорноморського регіону // Причорноморські економічні студії. 2020. Випуск 52-1. С. 82-85.
6. Мартинович К. Правила безопасности: как изменится туризм после карантина. URL: <https://story.tutu.ru/pravila-bezopasnosti-kak-izmenitsja-turizm-posle-karantina> (дата звернення: 28.11.2020).
7. Оболенцева Л.В., Костіна К.М. Туристичний імідж території: проблеми формування, управління та розвитку // Збірник наукових праць ЧДТУ. 2019. Випуск 52. С. 56-64.
8. Романенко М. ZOOM чи туристичний бум: чи збільшиться внутрішній туризм після карантину. URL: <https://hromadske.ua/posts/zoom-chi-turistichnij-bum-chi-zbilshitsya-vnutrishnij-turizm-pislya-karantinu> (дата звернення: 28.11.2020).
9. Сущенко Р. Карантин. Як світ рятує туристичну галузь. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3090351-karantin-ak-svit-ratue-turisticnu-galuz.html>. (дата звернення: 28.11.2020).

10. Тараненко А. Карантин вихідного дня та його вплив на сферу туризму.
URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/karantin-vihidnogo-dnya-vbivaye-turizm-chi-ye-kompromis-novini-ukrajini-50124177.html> (дата звернення: 28.11.2020).
11. Фурдак М.М. Шляхи розвитку туристичної галузі України в умовах викликів 2020 // Приазовський економічний вісник. 2020. Випуск 3(20). С. 134-142.
12. Україна після коронакризи – шлях одужання: Тези наукової доповіді / автор. кол. під керівництвом Жаліла Я.А.: Національний інститут стратегічних досліджень, Центр економічних і соціальних досліджень, Центр регіональних досліджень. Київ, 2020. 35 с.
13. Рихлицький В. Внутренний туризм в Украине должен бы расти: как изменилась отрасль и куда исчез «бюджетный» путешественник.
URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2020/09/23/665405> (дата звернення: 28.11.2020).
14. Миронова Ю. Что будет происходить с путешествиями после пандемии. URL: <https://34travel.me/post/travel-prognoz> (дата звернення: 28.11.2020).
15. Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України: кабінетне дослідження Громадської організації «Центр прикладних досліджень» Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні: упор. Денков Д., Каракуц А., Щедрін Ю. Київ, 2020. 56 с.
16. Кучірка Д. Внутрішній туризм в Україні – на підйомі через Covid-19. Чи надовго? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vnytrishniy-turyzm-v-ukraini-covid19/30726545.html> (дата звернення: 28.11.2020).
17. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від

- 22.04.2020 р. № 3377. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/info/JI01905A.html (дата звернення: 28.11.2020).
18. Постанова КМУ від 27.05.2020 р. «Програма стимулювання економіки для подолання наслідків епідемії Covid-19». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-z-doopracuvannyam-programu-stimulyuvannya-ekonomiki-dlya-podolannya-naslidkiv-epidemiyi-covid-19> (дата звернення: 28.11.2020).
19. Про внесення змін до Постанови КМУ від 22 липня 2020 р. № 641 «Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2»: Постанова КМУ від 11 листопада 2020 р. №1100. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-22-lipnya-2020-r-641-1100111120> (дата звернення: 28.11.2020).
20. Жаліло Я.А., Ковалівська С.В., Филипенко А.О., Химинець В.В., Головка А.А. Щодо розвитку туризму в Україні в умовах підвищених епідемічних ризиків: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. Київ, 2019. 29 с.
21. UNWTO закликає до підтримки економіки через сектор подорожей і туризму. URL: https://ratanews.ru/news/news_6042020_6.stm (дата звернення: 28.11.2020).
22. Україна у 2020-2021 роках: наслідки пандемії департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування»: Консенсус-прогноз Департаменту стратегічного планування та макроекономічного прогнозування Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України у співпраці з Представництвом ЮНІСЕФ. Київ, 2020. 31 с.

23. Тимошенко Т. Мільйон працівників туріндустрії України можуть опинитися на вулиці. URL: <https://dyvys.info/2020/05/14/turyzm-pislya-karantynu-yak-pandemiya-vplynula-na-galuz-i-zminyla-yiyi/> (дата звернення: 28.11.2020).
24. Савицький В. Як врятувати український туризм від наслідків пандемії: досвід країн заходу. URL: <https://ua.news.ua/kak-spasty-ukraynskyj-turyzm-ot-posledstvyj-pandemyu-opyt-stran-zapada> (дата звернення: 28.11.2020).
25. Туристичний бізнес під час пандемії: висновки та ключові інсайти. URL: <https://eba.com.ua/turystychnyj-biznes-pid-chas-pandemiyi-vysnovky-ta-klyuchovi-insajty> (дата звернення: 28.11.2020).
26. Апфельт Г.В. Види туризму у контексті сучасних тенденцій розвитку туріндустрії // Економічний простір. 2020. № 157. С. 7-12.
27. Зіганшина А. Дозвілля в умовах карантину: онлайн-сервіси для віртуальних мандрів. URL: <https://lpnu.ua/news/2020/dozvillya-v-umovah-karantynu-onlayn-servisy-dlya-virtualnyh-mandriv> (дата звернення: 28.11.2020).
28. Сущенко О.А., Кравченко, В.В. Становлення віртуального туризму як напряму розвитку інформатизації діяльності туристичного підприємства // Комунальне господарство міст. 2018. Випуск 140. С.19-24.
29. Шамликашвили В.А. Далеко ходить не надо, если техника что надо: Виртуальный туризм как новый вид туризма // Креативная экономика. 2014. № 10 (94). С.128-138.
30. Когда туристы снова смогут путешествовать и как будет выглядеть туризм после пандемии. Обзор. URL: <https://www.interfax.ru/world/703736> (дата звернення: 28.11.2020).
31. Коронакриза дала фору внутрішньому туризму, але цього може бути недостатньо. Експертне опитування. URL:

https://espreso.tv/article/2020/07/03/koronakryza_dala_foru_vnutrishnom_u_turyzmu_ale_cogo_mozhe_buty_nedostatno_ekspertne_opytuvannya
(дата звернення: 28.11.2020).

32. Наслідки пандемії: чи варто очікувати буму внутрішнього туризму в Україні? URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 28.11.2020).

References

1. Loguntsova I.V. (2020). Industriya turizma v usloviyakh pandemii koronavirusa: vyzovy i perspektivy // Gosudarstvennoe upravlenie: Elektronnyy vestnik. 2020. Vypusk № 80. S.49-65.
2. Atamanchuk Z.A. (2020). Rozvytok mizhnarodnoho turyzmu v umovakh pandemii covid-19: tendentsii ta ochikuvannia // BiznesInofrm. № 5. S. 94-99.
3. Zvezdovska I. (2020). Turystychnyi sezon – 2020: analiz, prohnoz i trokhy optymizmu. URL: <https://thepage.ua/ua/exclusive/turistichnij-sezon-2020-analiz-prognoz-i-trohi-optimizmu> (data zvernennya: 28.11.2020).
4. Katsemir Ya.V. (2020). Sotsialno-ekonomichni chinniki rozvitku vnutrishnogo turizmu v Ukraini // Prichornomorski ekonomichni studii. Vipusk 52-2. S.7-11.
5. Kostynets V.V., Kostynets Yu.V. (2020). Virtualni podorozhi yak instrument prosuvannia prychnomorskoho rehionu // Prychnomorski ekonomichni studii. Vypusk 52-1. S.82-85.
6. Martinovich K. (2020). Pravila bezopasnosti: kak izmenitsya turizm posle karantina. URL: <https://story.tutu.ru/pravila-bezopasnosti-kak-izmenitsja-turizm-posle-karantina> (data zvernennya: 28.11.2020).
7. Obolentseva L.V., Kostina K.M. (2019). Turystychnyi imidzh terytorii: problemy formuvannia, upravlinnia ta rozvytku // Zbirnyk naukovykh prats ChDTU. Vypusk 52. S.56-64.

8. Romanenko M. (2020). ZOOM chy turystychnyi bum: chy zbilshytsia vnutrishnii turyzm pislia karantynu. URL: <https://hromadske.ua/posts/zoom-chi-turistichnij-bum-chi-zbilshitsya-vnutrishnij-turizm-pislya-karantynu> (data zvernennya: 28.11.2020).
9. Sushchenko R. (2020). Karantyn. Yak svit riatuie turystychnu haluz. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3090351-karantin-ak-svit-ratue-turisticnu-galuz.html>. (data zvernennya: 28.11.2020).
10. Taranenko A. (2020). Karantyn vykhidnoho dnia ta yoho vplyv na sferu turyzmu. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts/karantin-vihidnogo-dnya-vbivaye-turizm-chi-ye-kompromis-novini-ukrajini-50124177.html> (data zvernennya: 28.11.2020).
11. Furdak M.M. (2020). Shliakhy rozvytku turystychnoi haluzi Ukrainy v umovakh vyklykiv 2020 // Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk. Vypusk 3(20). S. 134-142.
12. Ukraina pislia koronakryzy – shliakh oduzhannia (2020): Tezy naukovoï dopovidi / avtor. kol. pid kerivnytstvom Zhalila Ya.A.: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, Tsentr ekonomichnykh i sotsialnykh doslidzhen, Tsentr rehionalnykh doslidzhen. Kyiv. 35 s.
13. Rikhlitskiy V. (2020). Vnutrenniy turizm v Ukraine dolzhen by rasti: kak izmenilas otrasl i kuda ischez «byudzhethnyy» puteshestvennik. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2020/09/23/665405> (data zvernennya: 28.11.2020).
14. Mironova Yu. (2020). Chto budet prosikhodit s puteshestviyami posle pandemii. URL: <https://34travel.me/post/travel-prognoz> (data zvernennya: 28.11.2020).
15. Vplyv COVID-19 ta karantynnykh obmezhen na ekonomiku Ukrainy (2020): kabinetne doslidzhennia Hromadskoi orhanizatsii «Tsentr prykladnykh doslidzhen» Predstavnytstva Fondu Konrada Adenauera v Ukraini: upor. Dienkov D., Karakuts A., Shchedrin Yu. Kyiv. 56 s.

16. Kuchirka D. (2020). Vnutrishnii turyzm v Ukraini – na pidiomi cherez Covid-19. Chy nadovho? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vnytrishniy-turyzm-v-ukraini-covid19/30726545.html> (data zvernennya: 28.11.2020).
17. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv shchodo derzhavnoi pidtrymky sfery kultury, kreatyvnykh industrii, turyzmu, maloho ta serednoho biznesu u zviazku z diieiu obmezhuvalnykh zakhodiv, poviazanykh iz poshyrenniam koronavirusnoi khvoroby (COVID-19)» vid 22.04.2020 № 3377. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/info/JI01905A.html (data zvernennya: 28.11.2020).
18. Postanova KMU vid 27.05.2020 «Prohrama stymuliuвання ekonomiky dlia podolannia naslidkiv epidemii Covid-19». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-z-doopracyuvannyam-programu-stimulyuvannya-ekonomiki-dlya-podolannya-naslidkiv-epidemiyi-covid-19> (data zvernennya: 28.11.2020).
19. Pro vnesennia zmin do Postanovy KMU vid 22 lypnia 2020 № 641 «Pro vstanovlennia karantynu ta zaprovadzhennia posylenykh protyepidemichnykh zakhodiv na terytorii iz znachnym poshyrenniam hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoї koronavirusom SARS-CoV-2»: Postanova KMU vid 11 lystopada 2020 №1100. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-22-lipnya-2020-r-641-1100111120> (data zvernennya: 28.11.2020).
20. Zhalilo Ya.A., Kovalivska C.V., Fylypenko A.O., Khymynets V.V., Holovka, A.A. (2019). Shchodo rozvytku turyzmu v ukraini v umovakh pidvyshchenykh epidemichnykh ryzykiv: Analitychna zapyska Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen. Kyiv. 29 s.

21. UNWTO zaklykaie do pidtrymky ekonomiky cherez sektor podorozhei i turyzmu. (2020). URL: https://ratanews.ru/news/news_6042020_6.stm (data zvernennya: 28.11.2020).
22. Ukraina u 2020-2021 rokakh: naslidky pandemii departament stratehichnoho planuvannia ta makroekonomichnoho prohnozuvannia» (2020). Konsensus-prohnoz Departamentu stratehichnoho planuvannia ta makroekonomichnoho prohnozuvannia Ministerstva rozvytku ekonomiky, torhivli ta silskoho hospodarstva Ukrainy u spivpratsi z Predstavnytstvom YuNISEF. Kyiv, 31 s.
23. Tymoshenko T. (2020). Milion pratsivnykiv turindustrii Ukrainy mozhut opynytsia na vulytsi. URL: <https://dyvys.info/2020/05/14/turyzm-pislya-karantynu-yak-pandemiya-vplynula-na-galuz-i-zminyly-yiyi/> (data zvernennya: 28.11.2020).
24. Savytskyi V. (2020). Yak vriatuvaty ukrainskyi turyzm vid naslidkiv pandemii: dosvid krain zakhodu. URL: <https://ua.news/ua/kak-spasty-ukrainskyj-turyzm-ot-posledstvyj-pandemyy-opyt-stran-zapada> (data zvernennya: 28.11.2020).
25. Turystychnyi biznes pid chas pandemii: vysnovky ta kliuchovi insaity. (2020). URL: <https://eba.com.ua/turystychnyj-biznes-pid-chas-pandemiyi-vysnovky-ta-klyuchovi-insajty> (data zvernennya: 28.11.2020).
26. Appelt H.V. (2020). Vydy turyzmu u konteksti suchasnykh tendentsii rozvytku turindustrii // Ekonomichnyi prostir. 2020. № 157. S. 7-12.
27. Zihanshyna A. (2020). Dozvilia v umovakh karantynu: onlain-servisy dlia virtualnykh mandriv. URL: <https://lpnu.ua/news/2020/dozvillya-v-umovah-karantynu-onlayn-servisy-dlya-virtualnyh-mandriv> (data zvernennya: 28.11.2020).
28. Sushchenko O.A., Kravchenko V.V. (2018). Stanovlennia virtualnoho turyzmu yak napriamu rozvytku informatyzatsii diialnosti turystychnoho pidpriemstva. Komunalne hospodarstvo mist. Vypusk 140. S.19-24.

29. Shamlikashvili V.A. (2014). Daleko khodit ne nado, esli tekhnika chto nado: Virtualnyy turizm kak novyy vid turizma. Kreativnaya ekonomika. № 10 (94). S.128-138.
30. Kogda turisty snova smogut puteshestvovat i kak budet vyglyadet turizm posle pandemii. (2020). Oбзор. URL: <https://www.interfax.ru/world/703736> (data zvernennya: 28.11.2020).
31. Koronakryza dala foru vnutrishnomu turyzmu, ale tsoho mozhe buty nedostatno. (2020). Ekspertne opytuvannia. URL: https://espreso.tv/article/2020/07/03/koronakryza_dala_foru_vnutrishnomu_turyzmu_ale_cogo_mozhe_buty_nedostatno_ekspertne_opytuvannya (data zvernennya: 28.11.2020).
32. Naslidky pandemii: chy varto ochikuvaty bumu vnutrishnoho turyzmu v Ukraini? (2020). URL: <https://www.dw.com/uk> (data zvernennya: 28.11.2020).